

CZÖVEK Judit

**„Mert angyalait rendeli ki számodra,
hogy megőrizzenek minden utadon”**

**Az archaikus imádságok angyalképzetében
kimutatható reliktum-elemek mitopoétikus,
dichotomikus szembeállítása**

Bevezetés

Jelen tanulmányunkban az archaikus imádságok angyalképzetében kimutatható reliktum-elemek mitopoétikus, dichotomikus szembeállításának kérdését kívánjuk tanulmányozni. Ezen túlmenően viszonylag részletesebben elemezzük a legújabb szemiotikai, történeti-összehasonlító módszerek alkalmazásával a külföldön elért, nálunk alig ismert vagy teljesen ismeretlen új eredmények bevonásával a megjelölt bonyolult kérdéskomplexumot. Előjáróban azonban tanulmányunk címével kapcsolatban feltétlenül szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a modern kulturális antropológiai és folklór, valamint a szemiotikai kutatások szerint az archaikus társadalmak duális kulturális jelenségére Franciaországban figyeltek föl legkorábban. Az európai szociológia megalapítója Émil Durkheim (1858–1917) elsőként vette észre és foglalta össze a vonatkozó értékes adatokat, társszerzőjével M. L. Mauss-al (1872–1950). *Az osztályozás néhány elemi formája* című közös tanulmányuk meghatározó hatást gyakorolt az angol R. E. Dennettre (1857–1921) (Dennett 1906), majd a később világhírűvé vált strukturalista etnológus, C. Lévi-Strauss (1908–2009) munkásságára, akinek sajnálatos módon nem volt tudomása az obi-ugoroknál meglévő „nyers–főtt” szimbolikus jellegű kulturális oppozícióról,¹ jöllehet a mítoszokról írott többkötetes híres monográfiájának egyik része kimondottan erről a „nyers–főtt” dualizmusról szól, amely az egyik legalapvetőbb szembeállítási pár az archaikus kultúrájú társadalmakban (Lévi-Strauss 1964).² Az előbb felsorolt tudósok inspirálták

¹ A nyers–főtt oppozíció a Por és Mos frátriákhoz kapcsolható, amelyből „genetikailag” a magyar etnoním ered.

² Ugyanakkor például kimutatta a bororo indiánok és az osztyákok egyes mítoszainak teljes mértékű egybeesését.

J. Lotmant (1922–1993), továbbá V. V. Ivanovot (1929) és szerzőtársát, V. N. Toporovot (1928–2005), vagyis a moszkvai–tartui orosz–észti szemiotikai iskola létrehozóit. Az utóbbiakat azonban megelőzte a háború előtt már hasonló szellemben dolgozó angol A. M. Hocart (1883–1939), úgyszintén A. M. Zolotarjov (1907–1943) (Zolotarjov 1980: 29–58), illetve V. Ny. Csernyecov (1905–1970), az obi-ugorok etnográfájának, archeológiájának és nyelvészetének nemzetközileg elismert kutatója, aki minden bizonnyal teljesen önállóan hasonlóképpen archaikus eredetű dichotomikus világgépet, valamint duális társadalmi rendszert mutatott ki egy 1939-ben publikált tanulmányában (Csernyecov 1939: 20–42) legközelebbi nyelvrokonainknál, a voguloknál (manysiknál), akiknél ez a jelenség – összevetve más szibériai népekkel – egyedülálló. Mérvadó etnológiai munkája relevanciája ellenére azonban nem eléggé publikus hazánkban, még kevésbé a nyugat-európai szakirodalomban. Témánk szempontjából megemlítenédnek tartjuk A. Meillet tanítványát, G. Dumézilt (1898–1986), aki az indiai társadalom, a védikus költészet tanulmányozásából vonta le azt a következtetést, miszerint az ősi indoeurópai társadalmakat és azok mítoszait szinguláris hármasság jellemzi (Dumézil 1988), és az indoeurópai népek szakrális kultúrája egyetlen közös ősförmából eredeztethető, így későbbi történeti változatai összevethetők egymással. A mindent átfogó „három osztatúságot” egyedül az ősi-indoeurópaiaknak tulajdonította, ezért a hármasságról vallott elméletét számosan bírálták, mivel az más, nem indoeurópai nyelven beszélő népeknél is tudományosan igazolható.³

Az Isten–Ördög szembeállítás és a kozmogonikus mítosz uráli–finnugor eredete

Az ókori közel-keleti magaskultúrákban, sőt más kontinenseken élő archaikus műveltségű népeknél is jól nyomon követhető mitológiai dualizmus ugyan univerzális elterjedtségű, de ezen belül vannak ritka, specifikus kivételek is. Egyebek között ilyen a Bibliában szereplő „Isten–Ördög” konfrontáció, amely a tudomány jelenlegi állása alapján nem az egész világon előforduló univerzális folklór–mitológiai jelenség, mint ahogyan azt sokan régebben tévesen feltételezték a szélesebb körű összehasonlító anyag hiányában. Ez a kivétel bizonyítható módon viszonylag későn jött létre Elő-Ázsiában, mégpedig ósíráni etnokulturális hatásra, nevezetesen ott, ahol a kaukázusi és más nyelveken beszélő populációk neolitikus agrárforradalma nyomán kialakult a termelő gazdálkodás, vagyis megszületett a világ első és legfontosabb civilizációs központja. Ennek a közel-keleti területnek szerves része volt az afro-ázsiai (sémi–hági) népek őshazája is, jóval később pedig Kánaán, amelyet a Kr. e. 12. század körüli globális klímaváltozás idején bekövetkezett, az

³ Többek között még a japánoknál is megtalálható ez a társadalmi és kulturális hármasságtagozódás. Nem beszélve arról, hogy a neves francia mítoszkutató szintén tévedett, amikor az amerikai indián nyelveket a török nyelvvel próbálta genetikai kapcsolatba hozni.

egész világra kiterjedő nagy népvándorlás nyomására foglaltak el az óhéber pásztorok törzsek (Veres 2010: 544–545).

Megjegyzendő, hogy a kozmogonikus dualizmus kimondottan az irániakra, az északabbra élő finnugorokra, továbbá az Ázsiából származó indián etnikumokra jellemző. Az Isten–Ördög egymással antagonisztikusan szembenálló viszonya igen nagy horderejű mitológéma, mégis az ókori judaista mitológiai elképzelések alapján terjedt el később a kereszténységen keresztül majdnem az egész világon. Mindazonáltal ennek az említett archaikus dualitásnak az ősi eredete korábbi időszakra tehető, és jelenlegi tudásunk alapján nem a szubtropikus Elő-Ázsiába, hanem a kőkori circumpoláris Észak-Eurázsia területére lokalizálható. Ezzel kapcsolatban most arra a felfedezésre szeretnénk felhívni a kutatók figyelmét, amelyet két orosz tudós tett 2010-ben, amely sajnálatos módon rendkívüli fontossága ellenére nem kellőképpen publikus a nemzetközi folklórkutatásban. A szóban forgó könyv nem más, mint V. Korotajev és D. A. Halturina *A mítoszok és gének* című munkája, ennek egyik szignifikáns fejezete *Az ördög feltalálása* címet viseli (2010: 101–134).⁴ A szerzőpáros meggyőződése, hogy az ókori héber eredetű Ószövegségben a már említett Isten–Ördög duális szembeállítás, mely a korábbi kutatásokból is ismert, viszonylag késői eredetű, de az nem köztudott, hogy a zsidóság közvetlen szomszédságában élő ősirániak etnokulturális befolyásának tudható be mindez, vagyis az irániak dichotomikus jellegű kozmogonikus mítoszaival hozható areális összefüggésbe. Korotajevék revelációja ebben a kérdésben lényegében az, hogy a szóban forgó, a Bibliában szereplő 'jó–rossz' jelenséget szimbolizáló Jahve–Lucifer konfrontálás, vagyis az Isten–Ördög binaritás végeredményben mégsem elő-ázsiai, hanem közvetve bizony észak-eurázsiai, pontosabban ősuráli alapformára nyúlik vissza, amelynek rendkívüli kronológiai mélységét V. V. Napolszkij akadémikus mutatta ki 1990-ben megjelent doktori disszertációjában a finnugor és szamojéd mitológiával kapcsolatban. Korotajevék tudományos hipotézise feltétlenül további kutatást érdemel, mindamelllett koncepciójukat többek között a modern genetikai vizsgálatok is valószínűsítették, mely monográfiájuk címében is egyértelműen szerepel. Korotajevék megalapozottnak látszó tudományos hipotézise szerint ezt a mitológiai elképzelést, azaz binaritást a sztyeppén őshonos irániak közvetlenül északabbról, azaz a szomszédságukban élő finnugoroktól vették át. A szerzők interdiszciplináris jellegű könyvükben éppen arra hívták fel a külföldi és orosz folklórkutatás figyelmét, hogy legalábbis a duális kozmogonikus mítoszok tekintetében a rendkívül archaikus jellegű (finn)ugor–ősiráni, mi több amerikai indián folklór párhuzamokat (Root 1962) nem a konvergens módon keletkező, azaz univerzális jellegű, az összeméri gondolkodás pszichológiai magyarázatának a segítségével kell interpretálni, legkevesbé a régóta feltételezett iráni szupremáciával, mely álláspontot megalapozatlanul a 19. század vége óta hagyományosan hirdették a külföldi folklórkutatásban M. P. Dragomanov (1841–1895) ukrán, U. Holmberg-Harva (1927–1949) finn,

⁴ A monográfiát Veres Péter ajánlotta a figyelmembe.

O. Dähnhardt (1870–1915) német tudósok (vö. Korotajev–Halturina 2010, Rooth 1962). A két tudós teóriájának alapját a mitológiai, illetve a genetikai elemek sokatmondó elterjedése, korrelációjának földrajzi egybeesése támasztja alá, mindenekelőtt a mitochondriális U7 DNS génszekvencia alapján. Az utóbbiakhoz kapcsolódó információ az észt tudományos akadémia elnökének, Richard Villemsnek – aki egyben a tartui genetikai intézet igazgatója – a vizsgálatai nyomán került be a nemzetközi kutatásba (Villems–Metspalu–Adojaan–Kivisild–Parik 1998). Így az észt és az orosz tudósok egybehangzó legújabb véleménye értelmében a fent érintett mitU7 géneket jelenleg – melyek egyesegyedül csakis a finnugor és az iráni etnikumokra jellemzőek –, az őszindoeurópaik esetében nem sikerült rekonstruálni. A félreértések elkerülése végett feltétlenül indokolt megjegyeznünk, hogy a szóban forgó mitU7 gének és velük együtt a mitológiai motívumok azonban igen későn, kronológiailag kizárólag csak a bronzkor végén váltak általánossá az irániaknál, méghozzá egy szoros, (finn)ugor–ősiráni kulturális–antropológiai–genetikai szimbiózis következtében az eurázsiai sztyeppeövezet kellős közepén, többek között a Szintasta folyó közelében. Mindezt Korotajev és Halturina földrajzilag az Aral-tó, a Mugodzár-dombvidék és az Alsó-Volga közötti arid régióhoz kötik. Vagyis az általuk kimutatott, az előbb említett iráni–finnugor szoros együttélés az Észak-Kaspi félsivatagos térségben ment végbe. Ez az etnogenetikai és kulturális folyamat akkor történt, amikor a Kr.e. I–II. évezred fordulóján az uráliak egyes csoportjai, az eurázsiai sztyeppébe rendhagyó módon beékelődtek és az északabbról a ligetes, sztyeppés területről elvándorolva megjelentek a (finn)ugor vagy ősmagyar jövevények, és az iráni őshonos szubsztrátumra rátelepedtek. Ez a nagyjelentőségű történeti esemény az andronovói régészeti kultúra több nyelven beszélő népességénél, elsőként Euráziában elősegítette az addig ismeretlen, mozgékony specializált jellegű nomád ökotípus kialakítását (Veres 2013: 355–390). Szignifikáns tény, hogy az andronovói populáció europid, sajátos szélesarcú antropológiai típusa a magyar honfoglalókra is jellemző. A finnugorok keleti csoportjain keresztül a női génekkel (mitU7) együtt jutottak el a szomszédos nomáddá, pontosabban félnomáddá váló iráni népekhez az uráli eredetre visszavezethető duális kozmogonikus mítoszok. Akkor, amikor az iráni csoportok a sztyeppén vándorló életmódot folytató ugor nyelvű közösség külső befolyására átvették nemcsak a nagy presztízsű lovasnomadizmust, hanem a finnugor szellemi kultúrát, többek között a sámánizmust is, délebbre terjeszkedve – mint félnomádok – később átadták a kis-ázsiai népeknek a kozmogonikus jellegű mítoszokat.

Egy kis angyaltan

Az évszázadok során a gondolkodó ember képzeletében megannyi szörny öltött alakot,⁵ amelyek az idők folyamán fokozatosan mind eltűntek, csupán csak az angyalok, illetve a velük szemben álló ördögök maradtak meg kivételes módon. Ezért igen figyelemre méltó a Nobel-díjas argentin író, J. L. Borges azon felvetése, miszerint az Ótestamentum teremtéstörténetében Jahve az angyalokat a negyedik napon teremtette meg a zsidók hitéletében, pontosabban a második napon kezdődő, de tulajdonképpen két napon és két éjjelen át tartó időperiódusban, az éppen csak az előző napon megalkotott nap, hold és csillagok után.⁶ Vagyis a mitológiai elképzelések szerint az angyalok két nappal és két éjszakával idősebbek nálunk, nem csoda hát az emberrel való szoros kapcsolatuk. Ezek az ősangyalok minden bizonnyal csillagok lehettek. „Az az elképzelés, hogy a csillagok és mennyei testek angyali lényeket jelenítenek meg és maguk is angyalok, a tisztelet tárgyai, megtalálható már a babiloni és iráni gondolkodásban” (Russel 1964: 259), de visszavezethető egészen a sumér csillagkultuszig (Deimel 1914; Delitzsch 1914). A zsidó–keresztény gnosztikusok a csillagokat ugyancsak angyaloknak tekintették, e két fogalom közelállóságára utalnak a következő példák: Jób könyvében (38,7) a forgószelelől megszólaló Úr emlékezteti Jóbot a világ teremtésére: „amikor együtt örültek, (vigadtak) a hajnal csillagai és amikor mind ujjonganak az istenfiak.” Isten fiai és az ujjongó csillagok valójában ősangyalok. (Az istenfiak kifejezés - héberül bone ha' elohim - Isten láthatatlan világához tartozó lények neve. Az Ószövetség Kr.e. 3. században készített fordítása, a Szeptuaginta angleloj-al fordítja, ami szintén angyalokat jelent). Az Ézsaiás könyvének 14,12–14-es szakaszában olvashatjuk: „Leestél az égről, fényes hajnalcsillag [Lucifer]. Lehulltál a földre, népek legyőzője!” Az Evangelium infantiae Salvatoris arabicum (Jézus gyermekségének arab evangéliuma) leírja, hogy a napkeleti bölcsek, amikor imádták Jézust, „ugyanazon órában megjelent nekik egy angyal, annak a csillagnak a képében, amely előttük vezérük volt az úton; ennek fénye kalauzolását követve eltávoztak, míg végre hazájukba értek” (Tischendorf 1876, 183). A csillag Máté evangéliumában nem Krisztus születésénél, hanem a mágusok zarándoklatánál tűnik fel. A későbbi ábrázolásokban a csillag vezető szerepét az angyal vette át

⁵ Borges *Képzelt lények könyve* (1967) című könyvében vette számba a mitológiák legendás varázsalakjait, melyek között megannyi szárnyas teremtmény is szerepel. Ilyen szörnyek például a tritonok, hippogriffek, kimérák, tengeri kígyók, egyszarvúak, ördögök, sárkányok, óriásfarkasok, küklpszok, faunok, baziliszkuszok, félistenek, leviatánok és még más seregnyi lény. Más indíttatású Kürti László megközelítése, aki a történelem első leírásaitól az antropológiai kutatásokig tekintette át ezt a kérdést (Kürti 2007: 48–80).

⁶ A Qumránból előkerült *Jubileumok könyvében* (2.2.) az szerepel, hogy a világ hét fő alkotóeleme közül negyediként alkotta meg Isten az angyalokat (<https://archive.org/details/bookofjubileesoroocar/p/11-12>). Ez azért is elgondolkodtató, mert a Bibliában számtalan helyen esik szó róluk, de teremtésük pontos idejéről, körülményéről senki sem beszél, teremtetségükre egy helyen találunk utalást (Kol 1,16). A Genesis 1,21-ben olvashatunk „mindenféle szárnyas repdeső”-ről. Érdekesképpen megemlítjük, hogy az archaikus népi imádságokban a madár nem madár, hanem angyal: „De nem madár, szárnyas angyal szárnyával” (Erdélyi 1999: 346, 95. és 526, 168. imákban), lélekvivő szerepük miatt kapcsolódhatnak egybe. Egy Pozsony megyei Királyrév községből származó mendikáló énekben a következő képben tűnik fel egy repülő alakzat: „Amott légyen szárnyas legény, ő magát angyalnak mondja, De ki légyen, Isten tudja, félek tőle” (Erdélyi 1999: 209). Közbevetőleg hozzáfűzzük, hogy az ókeresztény kortól lett a madár az üdvözült lelkek jelképe.

(lásd Nazianzoszi Szt. Gergely: Migne Patrologia Graeca XXXVII. 428A, Vanyó 1988: 601). Mindez egyértelműen bizonyítja ennek a mitológiai elképzelésnek a rendkívül archaikus voltát és univerzális elterjedését. Mindennek nyoma a magyar népköltészetben, így az archaikus imádságokban is megtalálható.⁷ Az angyaloknak ez az etnospecifikus eredetű, ám később mégis egyre szélesebb körben elterjedt intenzív továbbélése a monoteista világvallásokban, majd hogyanem csodaszámba menő kulturális jelenségnek számít, valójában ők az ősi, pogány istenségek „folklorisztikus túlélői” (Koltay 2011: 31). Voltaképpen az angyalképzetek olyan népszerűségnek örvendtek már a kezdetektől fogva, hogy a keresztény egyház újra meg újra kénytelen volt határozottan állást foglalni az angyaloknak a hitéletben betöltött domináns szerepét illetően. Már az Újszövetség is fellépett az angyalok túlságos tiszteletével szemben (Kol 2,18; Jel 19,10; 22,8–9). Amikor Pál apostol emlékeztette a kolosszébelleket az angyalok túlzásba vitt hódolatára,⁸ Krisztus főségének veszélyeztetettségén túl valószínűleg azok ellenében is beszélt, akik a babiloni eredetű zsidó angyaltanba belevonták a pogány csillagszellemek és a négy őselem szellemi lényegének tiszteletét, és így megmásvították, sőt meghamisították az angyalok dogmatikailag meghatározott fogalmát (Előd 1972). A kérdés összetettségét és állandóan visszatérő teológiai aktualitását pontosan tanúsítja az az egyháztörténeti tény, hogy már a niceai egyetemes zsinat (325) kinyilvánítani kényszerült az Atya és a Logosz egylényegűségét, ami által kikerülhetővé vált az angyalok mértéktelen, sőt pszeudó-istenekként való hódolata. A zsinat megerősítette Órigenész (184–254) nyomán azt a vélekedést, hogy az angyalokat pusztán a tiszteletadás (dulia, latria) illeti meg, de egyáltalán nem az imádás, mivel nincs isteni természetük (Tarkó 2004). A 4. század második felében a frígiai Laodikeiában II. Theodosius (408–450) alatt tartott zsinat a pogány népi szokások, ezen belül is az angyalok kultuszának felszámolását tűzte ki célul. Az 50. kánon XXV. paragrafusa kinyilatkoztatta a következőket: „a keresztények ne hagyják el Isten dicsőségét és az ő egyházát, ne hívjanak angyalokat segítségül, és ne tartsanak a tiszteletükre tiltott gyülekezeteket. Akiről kiderül, hogy erre a titkos bálványimádásra adta magát, közösiséssé ki, mert elhagyta a Mi Urunkat, Jézus Krisztust, az Isten fiát, és bálványimádásra tért” (Vanyó 1983: 325).

A középkori hétköznapok túlfűtött vallásosságában a látomások, a jelenések, a kísértetek, a különféle szakrális, mágikus jelek és babonák áthatották az emberek, különösen a köznép képzeletét és mindennapjait, sajátos elegyét adva mind a szentnek, mind pedig a profánnak. A víziókban hemzsegték a szellemek, a kísértetek, az angyalok, továbbá az elmaradhatatlan ördögök. Az angyalok közül csak a három közkedvelt arkangyalnak

⁷ Az egyházi fényzimbolikában, a himnuszoköltészetben, az archaikus imádságokban Mária az advent–hajnal–csillag jelképe lett (ahogy időnként Jézus is). Nyilvánvaló azonban, hogy a csillag–angyal–hajnal képzet ősi, szintén felbukkan az archaikus imádságokban: „Piros hajnal hasada, Égi madár rettene” (Erdélyi 1999: 947, 283. és 1999: 552, 947. ima). Egy Nagydobronyból származó énekben az angyal–csillag azonosítás így mutatkozik meg: „Csillagai az égnek, Mivelünk énekelnek” (Erdélyi 1999: 871–872). Az angyal–csillag párhuzam a következő kontextusban tűnik fel egy moldvai szövegközlésben: „Aki megszületik a világon, az őrzőangyallal születik. S egy csillaggal az égen. S aki meghal, a csillag is megy s az őrzőangyal is” (Iancu 2013: 99).

⁸ „Ne vegye el tőletek a versenydíjat az, aki alázatoskodásban és angyalok iránti tiszteletben tetszeleg, látomásaival foglalkozik, saját bölcsességétől nek nélkül felfuvalkodik” (Kol 2,18.).

tulajdonítottak a szentekhez hasonlóan határozott karaktert, egyéniséget, míg velük ellentétben ugyanezt a többi angyalról nem lehetett elmondani (lásd Huizinga 1982: 166–174). Ennek köszönhetően az emberi fantázia velük kapcsolatban szabadabban is szárnyalhatott, ami módot adott arra, hogy segítségükkel közvetlenül lehessen a természetfölöttivel, azaz az Úristennel bensőséges kapcsolatot létrehozni, áthidalva azt az óriási szakadékot, ami a reális, földhöz ragadt valóság és az elképzelt mennyország, Isten és az ember között feszült. Jean Gerson (1363–1429) (McGuire 2005) korának tekintélyes misztikus francia teológusa – akinek gyermekkorában angyaljelensége volt –, az angyalok népszerűségének ellensúlyozására erőtlenítette az őrangyalok kultuszának hivatalos előtérbe állítását, mert így a katolikus egyház keretein belül tartva lehetségessé vált az angyalhit dominanciájának megfékezése és a papság a körülöttük kialakult divatos áhitatot nagymértékben profanizálni tudta.

Az angyaloknak az emberi tudatból való teljes eltávolítása az újkor egyik legnagyobb szellemi forradalmának számító protestantizmussal vett gyökeres fordulatot Észak- és Közép-Európában. A karteziánizmus racionalizmusának köszönhetően, majd a felvilágosodás időszakában határozott formát öltött, míg végül a modern kor pozitivistá tudományosságával érte el tetőpontját (Tánczos 2008: 179; Tarkó 2004). A folyamat magát az egyházat sem hagyhatta érintetlenül. Amikor a katolikus klérus a restauráció kezdetével egyidőben hozzáfogott a szentek kultuszának visszaállításához, mindenekelőtt a középkori fantázia vadhajtásait irtotta ki. A teológusok nemcsak az angyaloknak az alsó néprétegek képzeletében való elburjánzását kritizálták, hanem rendszeresen számba vették a jó, illetve a gonosz angyalokhoz fűződő hiedelmeket, állításokat is. Például: mi következik szellemiségükből, mi a szerepük, hányan vannak, miképpen nevezik és rangsorolják őket stb.,⁹ – melyeket egyrészt filozófiai tételekből levezetett következtetéseknek, másrészt a liturgiába, mint a jámbor emberek elképzelései alapján bekerült elemeknek tekintették. Mindezek a törekvések voltaképpen az angyalok mítoszتانítását szolgálták, ugyanezért végül mindössze három arkangyal (Mihály, Gábrriel, Ráfael) külön ünnepnapját engedélyezték a katolikus kultúrkörben egészen 1966-ig bezárólag, azóta csakis egy összevont közös ünnepüket tartja számon a katolikus kalendárium. Az őrzőangyalok jeles napját pedig október 2-ra helyezték, melyet a 16. századtól kezdtek ünnepelni Spanyolországban, ami később a Tridentinumnak köszönhetően vált általánossá Európa katolikus országaiban.¹⁰ Napjainkban azonban a hagyományos angyalképzet eddig soha nem látott változáson megy keresztül,¹¹ azaz nagymértékű profanizálódásának vagyunk szemtanúi, voltaképpen a kultúra túlzott populárisává válásával, a világ globalizációjával és a vallás laicizálódásával – például az

⁹ Lásd még a skolasztika meddő kérdéseit: Fiúk-e az angyalok? Hallhatatlanok-e az angyalok? Egy tú hegyén hány angyal férhet el? stb.

¹⁰ Az őrangyal ünnepét a jezsuiták a 18. században nálunk is erősen szorgalmazták. Ahol iskolájuk volt, és ránk maradt az iskola diáriuma, többnyire szeptember legelső napjaiban lehet olvasni az őrangyalok kultusz nyomairól. Az iskolakezdési ünnepségen a legfiatalabb tanulók és az idősebb diákok vonultak fel, akiket hosszú, bokáig érő fehér ingbe öltöztettek (alba), az őrzött lelkek, azaz a gyermekek pedig mindennapi viseletükben mentek be a templomba.

¹¹ A neurológia tudománya arra világított rá, hogy az emberi psziché mindig is igényelte a misztikus felsőbb hatalmak jelenlétét a lelki egyensúly megőrzése érdekében. Ma már sikerült tudományosan igazolni a jobb agyféltekéhez kötődő ún. „jelenlétérzést”, ami a látomások egyik lehetséges magyarázata: az epilepszia egy formája. Az agy azon területeinek ingerlésével lehetséges ezt a jelenséget létrehozni, amely az epilepsziás rohamban érintett (Szendi 2008: 86).

úgynevezett „New Age” mozgalom újokkultista és szellemi irányzataival párhuzamosan (Nagy 2012: 807–826). Okkal figyelmeztet tehát Borges: „Ne éljünk vissza az angyalokkal; ők az utolsó köztünk lakozó isteni lények, még a végén elreppennek.” (Borges 1995: 590)

Ezen bevezető gondolatok után közvetlenül rátérünk dolgozatunk legfőbb mondanivalójára. A teológiai- és a nemzetközi folklórkutatásokból pontosan tudjuk, miszerint az angyalok szerepe mind a néphitben, mind a magaskultúrákban az évszázadok folyamán állandóan módosult: időről időre előtérbe került, illetve háttérbe szorult. Ami pedig a magyar folklórt illeti, okvetlenül meg kell jegyeznünk azt, hogy a magyarok angyalok iránti érdeklődés jól körvonalazható, alakja különleges helyet foglal el a magyar néphitben, de rögtön hozzátesszük, ez egyáltalán nem etnikus specifikum, többnyire a honfoglalás után felvett keresztény kultúrkör többnyire erősen laicizálódott, egyéni tapasztalatokkal és meglátásokkal kiegészült vallási elképzeléseit tükrözi. Számos olyan angyali megnyilatkozással (hierophániával) találkozunk a folklórban, amelynek azonban nem találjuk meg az archetípusát. Mégis, hiába vet fel az angyal alakja számtalan tudományos kérdést, a magyar folklorisztika historiográfiájából egyértelműen kiderül, hogy ennek a témának a vizsgálata sokáig elhanyagolódott. Ezért az angyalokról írt jelen tanulmányunkban szeretnénk közvetlenül ráirányítani a figyelmet arra a hiányra, amit a vonatkozó kutatás az angyalokkal kapcsolatban sajnálatosan elmulasztott. Az adott kérdéskör fölöttébb szer-teágazó volta miatt most csupán az archaikus imádságokat elemezzük, ezen belül is az esti imádságok egy motívumát: az angyaloknak az emberi test körül, pontosabban a lélek megóvására létrehozott szakrális védelmi rendszerében betöltött kivételes, archaikus szerepét, mely utóbbi a katolikus vallást megelőző rendkívül ősi hiedelemrétegek kulturális továbbélését tükrözi recens néprajzi reliktum formájában.

Az imádkozás pszichológiája és az angyalok

Ma már nem kizárólagosan a pszichológiai, hanem a genetikai kutatásokból is tudjuk, hogy az ember régmúltból eredeztethető ősi félelmi ösztöne nagyon régi eredetű, sőt a legújabb kutatások alapján egyértelműen genetikailag determinált lélektani jelenség.¹² Nemcsak az idegenektől való univerzális ellenérzést fejezi ki, hanem a potenciális fenyegetést jelentő éjszakától, illetve a sötétségtől vagyis az ismeretlentől való állandó rettegést is, amikor a Gonosz korlátlanul kiterjesztheti hatalmát a védtelen emberre, megkaparinthatja annak lelkét, megbetegítheti a testét,¹³ akár hirtelen halálát is okozhatja.¹⁴ A szorongó, félelmekkel gyötört hívő ember ezért óvó égiekkel igyekszik körülvenni önmagát, valamint hozzátartozóit, sőt állatait is, hogy megoltalmazza mindnyájukat a rájuk leselkedő veszélytől, a

¹² Boldogkői Zsolt (2013) legújabb kutatásai bizonyították be: az egyik agyterület – az *amygdala* – az érzelmi központért felelős, és többek között a félelemérzet kialakításában játszik szerepet a paleolit kor óta.

¹³ Erdélyi 1995: 104. 1. ima, 106. 3. ima, 112. 6. ima, 117. 7. ima stb. ráolvasás betegség démonjai.

¹⁴ A hirtelen halál és az üdvözülés motívuma az imák állandó gondolati elemei közé tartoznak (pl. Erdélyi 1999: 199. 36. ima; 447. 132. ima; 536. 172. ima; 648. 220. ima; 965. 287. ima stb.).

kárhozatba taszító kelepcétől. A Gonosz erők, a Sátán ellenében a vallásos embert az imádság ereje, a kimondott szó hatalma a tudati lét egyik fokáról a másikba lendíti át, lehetővé téve a gyarló ember Istennel való közvetlen viszonyát,¹⁵ mellyel biztosítani kívánja a gondviselést, végső soron pedig az üdvözülést, azaz a mennybe jutást. Az este és a reggel rendszeresen elmondandó imák elvégzésének indítékát már a 325-ös niceai zsinat egyik passzusa is megindokolta: „Oratio ad vespervas persolvitur eo tempore, quo descendunt angeli Dei ad custodiendos omnes dormientes, et somno sopitos a tenebris noctis, et ab hostibus diaboli, et ab hostibus diaboli, et ascendunt angeli diei e terra abeunte die, et nocte ingruente”¹⁶ (Roskovany 1861: 11, Corrain–Zampini 1972: III. 600).

Az őrzőangyalok megjelenése az archaikus imádságokban

Az archaikus népi imádságok pontosan megnevezik, miképpen kapták meg az angyalok az emberek őrzésének magasztos feladatát. Lényegében egy elhalványult aetiológiai, pontosabban kvázi eredetmitosszal állunk szemben, mely hatásos identitást támogató pszichológiai eszköznek is számít, mint ahogy ez egy máriagyúdi kegyhelyen gyűjtött imádság részletéből felsejlik:

„Istennek hív szent angyala,
Engem, ki őrzésed alá
Az Űr kegyelmességiből
Bízottam anyám méhiből,
Világoddal ma látogass,
Őrizz, vezérelj és támogass.”¹⁷ (Erdélyi 1999: 329–330, 87. ima)

A fent idézett motívumban az isteni megbízatás egyfajta interpretálása mellett viszatüköröződik az ókori görögök azon nézete, hogy a kezdetekben többnyire jóindulatúnak számító démonok¹⁸ kimondottan egyes emberek mellé lettek kirendelve már az anya-

¹⁵ Erről bővebben Erdélyi 1999: 40–41.

¹⁶ „Az esti imádságot abban az időben végezzük, amikor Isten angyalai leszállnak a (földre), hogy őrizzenek minden alvót és az álomtól öntudatlanná váltakat az éjszaka sötétségétől és az ördög ellenséges erőtől, ártalmaitól, a nappal eltűnésével, az éjszaka beálltával a nappal angyalai felszállnak a földről.”

¹⁷ „...Hív szent angyala Engem, ki őrzésed alá vettél, Bízottam mi anyám hibű Fínyedde(l) látogass, Őrizz, vezírólj, minden jóra igazgassá’, amen” (Erdélyi 1999: 338, 91. ima). „Mivel má’ bésötetedék, Kérünk, Teremtőm, tégedet, Hozzánk kegyelmességedet, Mutasd szokott őrzésidet. Gaz álmok távol essenek, Rut látásink elvejszenek, Sátánok megköttessenek. Az Uristennek hét szent angyala, Engem őrzésid alá bízottam Az anyám méhiből, Fényidvel vezérelj, Hogy ördögnek álnoksága ne árhasson” (Takács György, Gyimesközéplek, Hidegség, 2004). Ezeknek az imádságoknak az előképei, szövegváltozatai feltűnnek 17–18. századi imádságoskönyvekben. énekeskönyvek – *Cantus Catholici* (1792), *Cantionale Catholicum* (1676, 1719) – egyes kiadásaiban, valamint ponyvákon. Minden részletre kiterjedő elemzésüket olvashatjuk majd Takács György *Angyalok csenditénék. Archaikus népi imádságok a régi Csíkszékről* című, ebben az évben megjelenő könyvében.

¹⁸ A középkor kozmológiájában tűnnek fel azok az „intelligenciák”, amelyek a később rosszindulatú démonokkal szemben tiszta szellemi lényeket jelentenek (Kákosy 1978: 268).

méhben, akik az adott személyt segítően kísérik születésétől fogva egészen haláláig. Az apostolok idejétől fogva élt az a mély hit, miszerint az angyalok befolyásolják az emberi életet. A középkori teológiai gondolkodás úgy tartotta, hogy az ember születésével nemcsak a lelkét, hanem egyidejűleg még az angyalát (őrangyalát) is megkapja.¹⁹

Az ember körül kialakuló védelmi rendszer felépítése: a dualitás és a négyesség

A nagy múltra visszatekintő archaikus imákban szereplő angyalok azonban nem egyedüli őrzői az embernek, hanem az Úristennel és Jézussal, továbbá Máriával, illetve a szentekkel, apostolokkal, és bizonyos szakrális tárgyakkal, jegyekkel együtt hozzák létre azt az erős defenzív rendszert, amelynek segítségével felvehető a harc az alattomban támadó gonoszszal.²⁰ A gonosz elleni mágikus segítségnyújtás első lépése az ember „életterének”,²¹ a mikrokozmosznak, vagyis a lakóháznak – ami *imago mundi*, a világ tükörképe – és azon belül minden négyyszögletű tárgynak,²² azaz ezek négy sarokszögletének a mágikus „levédése.”²³

Az isteni sereg – közülük is legtöbbször a négy angyal – mindenekelőtt ezt a veszélyeztetett négyszög alakú emberi világot mint mikrokozmoszt birtokba veszi, azaz meg szállja.²⁴ Többek között V. V. Ivanov mutatott rá arra, hogy az ilyen négytagú rendszerek,

¹⁹ Erről lásd Daniélou (1997: 73). A 13. század második felétől a 16. századig rendkívül népszerű *Legenda Aurea* ugyanerről tesz említést: „A jó angyal őrzi az embert születése előtt, még anyja méhében, majd az anyaméhől való megszületése után is” (Voragine [1990]: 236–238). Pongrácz Eszter szerkesztményében az egyik őrangyal imádságban ez a gondolat így olvasható: „Kérlek téged, édes őrzőangyalom! Mivel az Urtól így reád bízattam, hogy ennekutána is őrizd, oltalmazz meg halálom órájáig minden gonosztól és viseld gondomat, vezérelj és igazgassd minden utaimat, hogy halálom után veled együtt örökké élhessek” (Pongrácz 1801: 85).

²⁰ Ez utóbbit az imák többféleképpen nevezik meg: damin (Erdélyi 1999: 95, 1. ima), ördög (Erdélyi 1999: 247, 54. ima), sátán, sárkány (főként az Antiochiai Szent Margit imádságokban szerepel, lásd Erdélyi 1999: 162, 20. ima), igazetek (Erdélyi 1999: 841, 252. ima), rossz emberi szándék (Erdélyi 1999: 894, 269. ima), rossz lélek (Erdélyi 1999: 447, 132. ima), nehéz álmom: „Nehéz álmom el ne nyomjon, Az ellenség meg ne csaljon.” (Erdélyi 1999: 224, 45. ima – vö: A Christe, qui lux es et dies [Krisztus, ki nap vagy és világ] esti himnusz egy szakaszával: „Ne gravis somnus irruat, Nec hostis nos subripiat” [Nehéz álmom ránk ne jöjjön, Ellenség minket meg ne csaljon].

²¹ Jób könyvében szerepel, hogy a mennyei vigyázók patronálják Jóbót, ezért mondja az Úrnak a Sátán: „Avagy ok nélkül féli-é Jób az Istent? *Nem te vetted-é körül őt magát, házát és mindenét, a mije van?*” (Jób 1,9–10)

²² „Az én házamnak vas ajtaja, Tömgén az ablaka, Annak négy sarkán négy szép őrzőangyal van” (Erdélyi 1999: 207), „Az ajtómba négy szép őrzőangyal” (Erdélyi 1999: 212), „Ablakimon, házam négy szöglettyi(n) négy őrzőangyal” (Erdélyi 1999: 407, 117. ima), „Kertye, kertye, Paradicsomkertye, Négy szögletibe négy angyal” (Erdélyi 1999: 249) és így tovább. Megjegyezzük azt is, hogy Takács György vette észre a latin angelus–angellus (angyal–kis szeglet, zugocska) kifejezések hasonlóságát.

²³ „Házunknak négy szögön négy őrző angyal őrizz” (Erdélyi 1999: 301, 75. ima). Valószínűleg ez kapcsolatban áll a közép-európai négyyszögletű parasztház női és férfi térfelre való, egymástól izolált tagolásával is (Gunda 1961: 247–268). Nyilvánvaló, hogy a férfiaknak a női térfelelő való tartózkodása mindenütt (beleértve a nomádok juráját) szigorúan tiltott volt, mivel nem tudatosult misztikus veszélyt jelentett. Nem beszélve arról, hogy az exogámia révén a nő ráadásul permanensen megtört idegennek számított.

²⁴ A magyar néphitben szimbolikus jellegű az az elzárás, amikor csak a négy sarok szerepel. „Villámlos időben egy kenyeret négyfelé vágunk s a darabokat a ház négy sarkára helyezik, sőt tesznek a fürdőteknő négy szögére s a gyermekágy négy lába mellé, kolera járvány idején egy-egy kitömött bábút állítanak a falu négy végébe, négy részre tört abronsdarabot szúrunk a vetés négy szögébe” (Szendrey 1934: 11).

rendezőelvek illenek bele a négy világtájnak megfelelő horizontális irányultságú világmodellbe, amely már a felső kőkorszak társadalmában megfigyelhető volt. „A négyszögletes séma a világot leíró bináris szemantikai oppozíciók²⁵ osztályozási rendszerét foglalja magába (fent–lent, jobb–bal), vagy a világ legalapvetőbb elemeit (tűz–víz–föld–levegő), a statikus egység képzetét kelti, amely integrálja a Kozmosz fő jellemzőit.” A világ térbeliségét (égtájak, irányok, középpont), valamint az idő koordinátáit (a világ négy korszaka, az emberi élet négy szakasza, a napszak négy része, a négy évszak, a négy világtáj stb.) szemlélteti, ezen túlmenően a társadalmi osztályozás elemeként is szolgál (Tokarjev 1988: 197)²⁶. Ennek a négytagú struktúrának felelhetett meg a négy állapot megfelelő szimbóluma, amelyeket a világ négy tájának valamelyikével és különféle jelekkel, például állatokkal,²⁷ madarakkal, istenekkel (Meletyinszkij 1985: 277), szelekkel (Bosnyák 2001: 28), fákkal, színekkel,²⁸ folyókkal²⁹ hoztak összefüggésbe.³⁰ Univerzális szimbólummá lett, a kereszténységbe is bekerült, melynek egyik legtitokzatosabb példáit a Jelenések Könyvében (7,1.) találjuk meg.³¹ Nem véletlen tehát, hogy az archaikus imákban a sarkokat többnyire angyalok vigyázzák,³² mely sarokpontok egyben a mikrokozmosz markánsan kirajzolódó sajátos jelentésű határvonalai is. A szakrális megszállók ezt a négyszög alakú

²⁵ Hozzáteesszük: a megfelelő oppozíció a tényleges konkrét helyzethez igazodva választható ki. A mitológiai szimbolikus klasszifikációk paneljei az ember legegyszerűbb térbeli és érzékelési tájékozódásának megfelelő szembenállások, „melyeket később objektívalják és kiegészítik a kozmikus tér- és időkontinuumban meglévő legegyszerűbb viszonyok, a szocium és a kozmosz, a természet és a kultúra határán álló viszonyok, egészen az elvontabb oppozíciókig, továbbá az alapellentétekig, majd a szakrális–profán oppozícióig” (Meletyinszkij 1985: 297–298).

²⁶ A négyes és a hármas szám kiemelt szerepet játszik a művészetekben is (lásd pl. Farkas elemzését a hármas számról Ottlik *Buda* című regényében (1993)).

²⁷ Ezekiel próféta könyvében (Ez 1–3) Isten trónusánál négy mennyei élőlény (kerub) áll. A Jelenések könyve 4. részében ugyancsak „négy lelkes állatok”-ról (kerubokról) esik szó, akik a Paradicsomot védik.

²⁸ A kínai rendszerből a színekre hoz példákat Meletyinszkij (1985: 301–302).

²⁹ Ezek leképeződése a Bibliában szereplő édenkerti négy folyó.

³⁰ Ezt hosszasan taglalta Meletyinszkij: „Az antropomorf vagy zoomorf lények, istenségek vagy más mitikus lények, amikor őr szerepében jelennek meg, számos esetben a négy égtájat személyesítik meg, tehát a horizontális kiterjedésű négyszögletes világmodell négy sarkát. [...] A négyszögletes, horizontális elrendezésű világmodell az égtájaknak abból a betájolásából vezethető le, amelyről Cassirer írt, s ez rára kódik a kozmogonikus mítoszokból eredetezhető olyan elképzelésre, hogy a föld a világtengerből emelkedett vagy emeltetett ki. Ezenkívül az égtájaknak megfelelő horizontális tájolás némiképpen a vertikális modellel is összeolvad úgy, hogy az észak (néha a kelet) azonossá válik az alullal, a dél pedig a fenttel” (Meletyinszkij 1985: 277–279). Hozzáteesszük, hogy például ez utóbbi a kínaiaknál mutatható ki, akiknél a fő égtáj a dél, ezért lesz a napfelkelte a baloldal, míg a nyugat a jobb, ami későbbi, kivételes fejlemény eredménye.

³¹ „Ezután négy angyalt láttam, a föld négy sarkán álltak. Feltartóztatták a föld négy szelét” (Jel 7,1). Nem véletlenszerű az sem, hogy „a város [a mennyei Jeruzsálem] négyszögben épült” (Jel 21,16, 1Móz 3,24).

³² Az indiánoknál, a finnugor és más archaikus kultúrájú etnikumoknál, de többek között buddhista vallást gyakorló népeknél, a japánoknál, az észak-orosoknál, sőt a balti letteknél a szvasztika szimbolizálja, mely a paleolitikumig visszavezethető. Az északi–déli–keleti–nyugati égtájak horizontális eloszlásával összekapcsolódott a természeti népek mitológiájában az alsó–középső–felső világ vertikális elgondolása. Ez utóbbi később beépült az eurázsiai és az amerikai őslakosok sámánizmusába. Hozzáfűzzük, hogy a négyes szám vonatkozásában létezik kivétel is, mégpedig a kínaiaknál (tőlük vették át a kelet-ázsiaiak), ahol a négy szerencsétlen (*tetrafóbia*), a halállal összefüggő számnak számít, vélhetőleg főleg azért, mert összecseng fonetikailag a halált jelentő szóval, úgy mint ahogyan a fehér színt a régi magyaroknál is a gyász színének tekintették. Ez így van jelenleg is a keleti népeknél (pl. japánoknál, kínaiaknál és az ortodox zsidóknál).

mikrovilágot, teret birtokba veszik, majd háromszor megkerítik,³³ megkerülik, azaz mágius kört húznak köré,³⁴ melynek révén a poláris, az anyagi, a földi világból, vagyis a mikrokozmoszból áttemelkedik az égi, a tulajdonképpen az eleve megszentelt isteni világba, a makrokozmoszba. Így minden, ami eddig a mikrokozmoszhoz tartozott, a legmagasabb szakrális oltalom alá kerül. Ennek a nélkülözhetetlen mágius cselekvésnek a végrehajtása elsősorban Jézus privilégiuma, de őt helyettesíthetik az angyalok.³⁵ Ahogyan Jézus és az égi személyek³⁶ birtokukba veszik a házat, és elfoglalják ebben a szakrális teljesen körülzárt struktúrában védő pozíciójukat: az ember hajlékából „Úr háza”, azaz szent tér lesz, a kozmogónia megismétlése. Ebben a rendszerben Jézus vagy az angyal (arkangyal, őrzőangyal) a ház közepét foglalja el.³⁷

³³ A haldoklót és a beteget is megkerítik (Balázs 2001). A moldvai szövegekben a ház megkerülése magasabb szinten az üdvözölés szimbóluma (Takács 2011: 37).

³⁴ „Kerüli az angyal a házamat” (Harangozó Imre pusztinai kézirat gyűjtése). „Körűj körül, őrzőangyal, Őrzőangyalom, légy velem” (Erdélyi 1999: 881). A *kör igencsak fontos mitopoétikus* jelképnek tekinthető, többnyire a legmagasabb rendű tökéletességet jelenti, az élet körforgásának, a psziché teljességének archetipikus képe, az *En* szimbóluma. Így például egy 17. századi körbe rajzol Mógen Dóvid-ot (Dávid pajzsa) ábrázoló amuletten a kör külső részén az Éden négy folyójának neve olvasható, a kör ívére pedig az embereket Lilith-től megvédő négy angyal nevét írták, a dupla háromszög szimbolizálja a Teremtő, a Tóra és Izrael két dimenziójának kapcsolatát (Unterman 1999: 145). A kereszténységben Jézus az őt körülvevő négy evangélistával és a 12 apostollal kör alakzatban helyezkedik el. Mint tudjuk, többek között Jung mutatta ki, hogy léteznek olyan pszichológiai és művelődési konstans jelenségek, illetve formák – ilyen például a fentebb már érintett kör és a négyzet –, amelyek megtalálhatók a különböző, közvetlen kapcsolódásban nem levő kultúrkörökben is. Ezek az emberiség kollektív tudattalan emlékezetének megnyilvánulásai, amelyet a svájci pszichiáter archetípus terminológia néven vezetett be a nemzetközi pszichológiai szakirodalomba.

³⁵ Az angyal és az időnként hozzárendelt szent kereszt egymást erősítik az imádságokban: „Szobám négy sarkán négy szép őrzőangyal, Közepibe szent körörszt, Kerüljetek, körörsztök, Őrizzetek, angyalok” (Erdélyi 1999: 348, 96). Nem véletlen a kereszt előfordulása és összefüggése nemcsak a négyzettel, hanem a körrel is. A kozmikus rend, az égiek- az antropomorf istenség ikonja, azaz a legmagasabb szakrális értékeket képviselő jel. A kör és a kereszt a világmindenség középpontja és négy főiránya, így a négy és a kör együttese szintén igen erős defenzívát jelent. „A kereszt jelének alkalmazása kapcsolatban áll az archaikus települési formákkal a kései kultúrák egész sorában – az ókori egyiptomi kultúrában (ahol a települést jelölő hieroglifa egy körbe írt kereszt), a dél-ázsiai kultúrákban az amerikai indiánok kultúrájában, ahol ez a jel hasonlóképpen a 4-es szám szimbolikájához, rendkívül gyakori (Ivanov 1986: 132). A legkülönbözőbb kulturális és történeti hagyományban az életet, a halhatatlanságot, anyag és szellem egységét jelképezi. Nem csoda hát, hogy a rítusokban, mágiákban, a jóslásban, de a hétköznapi életben is olyan hangsúlyos bajelhárító, mágius szerepet játszik. A kereszt a keresztény ókor és a koraközépkor vallásosságában és művészetében győzelmi jelkép, „az üdvösség fája, melyen Krisztus királlyá dicsőül” (Bálint 1989: 214). A világvallásokban is kulturális reliktum, kivéve az Észak-Kaukázusban élő cserkeszeket (adigéket, kabardokat), akik jelenleg felületesen iszlamizálódtak, de két évszázaddal ezelőtt még keresztények voltak, s akiknél mind a mai napig megőrződött a kereszt, bajelhárító funkciója. Paradox módon a tőlük nem messze élő csecseneknél és a velük közeli nyelvrokon inglusoknál (vagyis vajnahoknál) is, a kereszt *apotropaikus* jel.

³⁶ Erdélyi 1999: 214. A 12 apostol (Erdélyi 1999: 214, 41. ima), 12 mártír (Erdélyi 1999: 320, 84. ima), Szent Benedek (Erdélyi 1999: 881), Szent Péter (Erdélyi 1999: 882), Szent Vendel (Erdélyi: 1999: 214, 41. ima), Szent Antal (Erdélyi 1999: 464, 140. és 510, 161, Erdélyi–Kallós 1999: 512), Boldogasszony háza lesz (Erdélyi 1999: 217) stb.

³⁷ Néhány imában a megszentelt mágius középponthoz szent jegyek, attribútumok társulnak, erősítve a szent közép funkcióját (szent kereszt, forgó kerék, arany oltár, terített asztal, pohár, pad, székek, ágas, Jézus szétfolyó piros vére (Bod 1898: 249, idézi Erdélyi 1999: 187), *apotropaikus*, defenzív erejüket még nyomatékosabbá teszik a társult égi személyek – Jézussal az élen.

„Az én házamba Szent Antal,
Közepibe szent ótár,
Szent ótáron szent levél,
Négy szegibe négy angyal,
Közepiben arkangyal.” (Erdélyi 1999: 510, 161. ima)

A szent közép értelmezéséhez Eliadet idézzük, aki a középpont szimbolizmusáról szólva kijelentette: „A közép szimbolikája városok építésénél épp úgy szerepet játszik mint a házakénál: minden megszentelt hely valójában egy ’közép’, minden hely, ahol a szent és az isteni láthatóvá válik és ahol megvan a lehetőség, hogy a föld szintjét áttörjék a menny szintje felé”.³⁸ Ez a fent vázolt hármasszintű defenzív struktúra, amely a természeti népek kereszténység előtti sámánizmusát is jellemzi és az univerzális, valamit a duális jellegű szemantikai szembeállításból származik, nevezetesen a kint–bent, lent–fent, elől–hátról bináris oppozícióból vezethető le.³⁹ Vagyis az archaikus, univerzális, duális, sőt triális világmodellben⁴⁰ az angyalokra komoly szerep hárul, hiszen őrzt állnak minden szegletben.

Továbbmenően a következő nagy fontosságú angyali teendő az emberi test és a lélek védelmének biztosítása.⁴¹ Az emberi test viszonylatában a fej elsődleges őrzése azért rendkívül kiemelt megbízatás, mert az egész embert, a mikrokozmoszt jelképezi, ami közvetlen érintkezésben áll az éggel, a világegyetemmel, a makrokozmoszsal. A fej az életerő, a bölcsesség, a szellem, a lélek princípiuma. Ezért a fej (a koponya) megkülönböztetett oltalmazása már a korai archeológiai leletekből is egyértelműen megállapítható.⁴²

Annak ellenére, hogy állítólag a magyar néphitben nem ismeretes a lélek sem testben elfoglalt székhelye, sem „mibenléte”, mégis egyesek rámutattak nemcsak arra, hogy

³⁸ A „szent hely” eredeti értelemben olyan hely, ahol a „természetfölötti” az embereknek „megnyilvánul” – ahol az ember kapcsolatot teremt a túlvilággal (Lásd részletesen: Eliade 1951: 333).

³⁹ A konkrét szituációnak megfelelően a nap–hold, sötét–világos, nyugat–kelet, éjszaka–nappal, angyal–ördög, jó–rossz, pozitív–negatív, jobb–bal, férfi–nő, kék–piros, fehér–fekete, főtt–nyers és így tovább (Veres 1975, 1976, Meletyinszkij 1985: 275, Deák 2012: 203–205).

⁴⁰ Ilyen triális modellt tükröz Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész (i. e. 5. század) *A mennyei hierarchia* című műve, melyben a szerző kilenc hierarchikus angyali rendet állított fel, amely három triádra oszlik: a 3. szférában, a 9. helyen állnak az arkangyalok, legalul pedig az alsóbbrendű angyalok (róluk sok szó esik pl. Saramago *Káin* c. nemrégiben megjelent regényében).

⁴¹ Lásd ennek előfordulását az archaikus imákban: „Engem őriz három angyal, Egyik őrzi testemet, *Másik őrzi lelkemet*, Harmadik őrzi végórámat” (Erdélyi 1999: 446, 132. ima) stb.

⁴² Nem kizárólag a honfoglaló magyarok és az obi-ugorok temetési szokásai utalnak a koponyakultuszra, hanem a világon szinte mindenütt meghonosodott koponyalékelések, trepanációkon túl a halotti maszkok és nyílászáró fémlemezok és egyéb anyagok (kövek stb. Szimcsenko 1996: 44) alkalmazása a rituális életben szintén releváns szerepet töltenek be. (A kérdéskör tudománytörténeti áttekintését és bírálatát lásd Veres 1996: 53–66.) Ez a temetési rítus nem pusztán a honfoglaló magyaroknál és legközelebbi nyelvrokonainknál, az obi-ugoroknál köztudomású, hasonlóképpen létezik a cseremiszeknél és finneknél, szelkupoknál, nganaszánoknál, az ókori egyiptomiaknál, kínaiaknál, szkítáknál, úgyszintén a sumérok, indiaiaknál, az eszkimóknál és a dél-amerikai indiánoknál, a kurdoknál, a vietnámiaknál, sőt az ortodox zsidóknál is. Mi több, az alsó világba eksztázisban leereszkedő szibériai sámán esetében is lényeges szerepet játszik a fej mindenáron való megóvása maszkokkal vagy a fejfedőről (Szimcsenko 1996: 120) leelőző csengőkkel és csüngőkkel, nehogy az alvilági szellemek meglássák, felismerjék az arcát, mert ebben az esetben nem tudna visszatérni az emberekkel benépesített középső világba.

a lélek dualizmus csökevényei egész Európában megtalálhatók, hanem az észak- eurázsiai lélek dualizmusig visszavezethetők. Sőt, e jelenség mind jellegében, mind elterjedésében szervesen kapcsolódik az észak-amerikai kettős lélek ideájához is. Ennek a néprajzi, folklorisztikai empirikus ténynek a kultúrtörténeti jelentőségét az archaikus eredetű lélekkel összefüggő dualizmus széleskörű elterjedtségének keretében nyeri el. Annál is inkább, minthogy a természeti népek lélekhitéből vett reprezentatív tényanyag alapján jól bizonyítható, hogy egész Észak-Eurázsia népeire (a finnugor népekre) a dualisztikus pluralizmus jellemző, melyben egyrészt a szabadlélek,⁴³ másrészt a testlélek⁴⁴ általában több, differenciált fajtáját különböztetik meg. Témánk szempontjából igen lényegbevágó Paulson neves észt tudós észrevétele az intellektuális „énlélek-ről”, ami éppúgy, mint a szabadlélek, többnyire a fejben székel, mivel azt a gondolkodás és az akarat hordozójának tekintették. Nem véletlenül hangzik el tehát a fej megóvásának kérelme az archaikus népi imákban, melyből pontosan kitűnik az az ősi elképzelés, hogy az emberi fej a lélek lakhelye,⁴⁵ ennél fogva a gonosz kísértésének, támadásának keresztútjában áll, ezért mondja az imádkozó:⁴⁶

„Oh te gonosz sátán, ne kísérgess engem,
Mert van nekem fejem,
Fejem az Úrjézus Krisztus.” (Erdélyi 1999: 159, 19. ima)

A leghatalmasabb védő maga az Úrjézus, de mellette az angyalok triársa is megszállhatja a fejet.⁴⁷

⁴³ A szabadlélek (külső lélek, tükörkép vagy árnyéklélek, hasonmás (alterego, double, hamr, fylgja stb.), az életerő székhelye és a természetfelettil való érintkezés letéteményese. A testen kívül tartózkodik, állandóan vagy ideiglenesen, elszakadhat tőle, mégpedig álomban, transzban, betegségben és így tovább. Az ember halála után pedig tovább él, de eltávozik a testből (ez utóbbihoz Somfai 2013). Ezekről részletesen most nem szólhatunk.

⁴⁴ Az életlélek (életerő lélek, szervlélek, leheletlélek – vö. héber nefesh, görög pneuma, latin spiritus) a testben immanensen jelenlévő testlélek, amelyet meghatározott testi szervekhez és azok funkcióihoz kapcsolnak, főleg a szívhez vagy a vérhez, a fejhez, az agyhoz és a vérrel bőségesen ellátott szervekhez (tüdő, máj, vese, csontok, gerinc). Abban létezik, manifesztálódik és testi funkciók révén mutatkozik meg (lélegzet, lehelet, vérkeringés, sperma) stb.

⁴⁵ Paulson 1958. Az Eurázsia legészakibb részén Tajmir félszigeten élő nganaszánoknál, akik az uráliak szamojéd alcsoportjába tartoznak, mitológiájukban a fej (a szem, a haj, a szív, a has, a bőr, a gerinc hiedelemköre azért sokatmondó, mivel szoros érintkezésben állnak az égitestekkel is) többnyire a teljes embert, vagyis annak testi és érzelmi életét együttesen képviseli (Dyekiss 2013, kézirat, B. O. Dolgih (1976), valamint a nemrég elhunyt Ju. B. Szimcsenko (1996) és felesége, G. Afanaszjeva (*Nganaszankaja mitologia* I–II. Moszkva, 1992) munkásságát, továbbá ehhez a kérdéskörhöz a litván tudós K. Labanauskas művét (2001). Dyekiss Virág szíves közléséből tudjuk, hogy az „elme, ész” jelentésű *korsze* szó is azon kifejezések közé tartozik, melyet a nganaszan anyanyelvűek főként a *lélek* szóval fordítanak, a *szidenke* szó pedig az árnyékleket jelöli, melyet G. N. Gracsova kutatásai (1983) igazoltak: etimológiailag egyértelműen a *kettő* szóból származik – jöllehet elsődleges értelme árnyék, tehát a lélek dualizmusának meglétére utal (Szimcsenko 1996: 121).

⁴⁶ „Mennysország a sővegem, Isten az én fegyverem, Menny el, Sátán, ne kísércs engem, Fejem az Úrjézus Krisztus, megfelel az én képembe, Száj b é szívembe” (Erdélyi 1999: 235, 49. ima).

⁴⁷ Ezek többnyire arkangyalok. Ezenfelül Jézus szent vére, Krisztus koronája, Mária – Boldogasszony, a szentek, a 12 apostol, kereszt.

„Három angyal fejem felett
 egyik őriz
 másik oltalmaz
 a harmadik felvisz paradicsomba.” (Erdélyi 1999: 344, 94. ima)

A fej után a test elülső részének, a mellnek⁴⁸ és a vállaknak az elfoglalása következik;⁴⁹ majd ezt követően az angyalok az alsó testrészt és a lábakat veszik birtokukba,⁵⁰ minthogy ezek felelnek meg a fej oppozíciójának. Ezért nem csak a fejen lévő nyílásokat elengedhetetlen megvédelmezni,⁵¹ de a test egyéb ilyen jellegű részeit is,⁵² amit a hagyományos halotti temetési rítusok folyamatosan bizonyítanak a paleolitikumtól kezdve egészen a recens néprajzi anyagig bezárólag a tradicionális kultúrával rendelkező etnikumok esetében (Veres 1996: 53–66). Tudniillik az ember alsó testrésze közkeletű hiedelem alapján azért veszélyeztetett, mert az ártó lelkek, alvilági démonok, az ördög térfeléhez tartozik (ez utóbbi legalábbis a középkor óta). A mellkas angyal általi „szakrális megszállása” azért szükségzerű, mert valószínűleg koherens a szervlélekhez fűződő ősi lélek elképzelés egyik fajtájával. Ugyanis a jonh,⁵³ junh, juh, joh, inh, ih stb. szavak bizonyos altestbeli szervek és a lélek korrelációjára vonatkozó igen ősi „reális” felfogásnak a maradványai; a léleknek, közelebről az értelemnek a székhelye (Szendrey 1971: 364). Pais Dezső azt az álláspontot képviselte, hogy ezek a fentebb felsorolt kihalt szavak megelőzték a szív (cor) szót, ami később lépett fel a lélekképzettel összefüggésben (Pais 1975: 186–187). „Ahogy a kereszténységet az életadással, a felsőtest rendezetten működő funkcióival – a szívvel, a fejjel és a vérrel kötötték össze –, úgy a nem keresztényinek tartott elemeket az alsótest szabályozhatatlan, romlott funkcióihoz társították” (Tóth G. 2001: 146), amelyet kizárólag csak bal kézzel lehet érinteni.

Az ember körül kiépített, hierarchikus defenzíva kettős, azaz vertikális és horizontális síkon zajlik, melyet egy Pest megyéből, mégpedig Örkény városából származó ima invocációja pontosan tükrözi:

⁴⁸ „Négy szép angyal a mellemen” (Erdélyi 1999: 932).

⁴⁹ Bizonyos esetekben a vállakra is angyalok szállnak. Egy kaposvári védekező imában a következő variánsal találkozunk: „Két szárnyas angyal az én vállaimon” (Erdélyi 1999: 220, 43. ima). Egy boszorkánynyomás megelőzésére szolgáló ráolvasás megnevezi a vállon hordozott angyalok megbízatását: „Két vállamon őrző angyal a lelkem őri” (Pócs 1986: 94, 7).

⁵⁰ „Három angyal őriz engem, Egyik fejtől, Másik lábtól Harmadik a bűnös lelkem várja” (Erdélyi 1999: 110, 5. ima). Egy ijedségre való ráolvasásban pedig a következőképpen található meg: „Egyik alant [azaz lent], másik magán, harmadik serkentgeti” (Pócs 1986 II: 34).

⁵¹ Hiszen a szem, az orr, a száj, a fül összefügg a tudattal, a lélegzéssel, s valószínűleg a lélegzetlélekkel.

⁵² Sőt, a velünk nyelvrokon finnugor népek hagyományos viseletén ma is mágikus bajelhárító jeleket híméznek a ruha nyílásai köré, melyek hatását színekkel is fokozzák, például pirossal és kézzel, ami szintén duális gondolkodásra utal.

⁵³ Pais ezt a szót tartja a lélek eredeti magyar terminusának.

„Atyaisten, légy velünk,
 Fiúisten mellettünk,
 Szentlélekúristen lebegjen fölöttünk,
 Szűz Mária előttünk,
 Szent János evangélista hátunk megett,
 Jobb felől Szent Mihály arkangyal,
 Bal felől Pádua Szent Antal,
 Két koronás angyal két vállainkon,
 Krisztus teste szánkon.” (Erdélyi 1999: 180, 26. ima)

A két angyal általi megszállás motívuma⁵⁴ pedig egy másik duális szembeállítás is indukál, a bal és a jobb (vagyis a jó és a rossz) fogalmát, mely előbbi elképzelés többek között a vallástörténet és a kulturális antropológia (néprajz–etnológia) igen izgalmas kérdése.⁵⁵ Szerepel már az ókori zsidó,⁵⁶ majd a moszlim angyal elképzelésekben is, sőt egész biztos, hogy az előbbiből vették át a kora keresztény írók. Egy szerzőt emelünk ki, és pedig Alexandriai Kelement (~ † 215), aki úgy vélte, hogy a jobb és a bal oldali angyalok külön szerepet kapnak (Pleșu 2007: 21). A jobb oldaliak azok lelkével foglalkoznak, akik megjavultak a bűnbánat révén, míg a bal oldaliak – az archaikus szemiotikai univerzálénak megfelelően – a pokolra jutó bűnösöket büntetik, mint ahogy a kereszténységben az Utolsó Ítélet eljövetelekor, feltámadáskor az Úristen jobbján foglalnak majd helyet a „jók”, balján pedig a „rosszak”.⁵⁷ Különös, hogy az archaikus imáinkban általában nincs különbség a bal és jobb oldalt elfoglaló angyalok között, ezért mindezt feltehetőleg későbbi jelenségnek kell tartani.⁵⁸

⁵⁴ Az archaikus hagyomány úgy tartja, hogy az embernek egyszerre létezik angyala és démona. A kereszténységben a démonból is angyal lett: „az egyik az igazságosságé, a másik pedig a gonoszságé” olvashatjuk Hermasz *A Pásztor* című őskeresztény iratban (Vanyó 1988: 153). Ezt a gondolatot vette át Órigenész (Daniélou 1997: 81–82). Lásd még Voragine-nél: „Mindenki mellé két angyal adatik: egy gonosz, hogy megpróbáljon, s egy jó, hogy őrizzen, oltalmazzon.” A moldvai magyarfalusiak úgy gondolják, hogy az ember születésekor vagy a kereszteléskor nemcsak őrzőangyalt, hanem egy rossz, ártani tudó angyalt is rendelt az isten (Iancu 2013: 99, 103, 105).

⁵⁵ A jobb és a bal kiemelt motívum a folklórban. A gyimesvölgyi magyarok „azokat a kis bubákat, akik a bűnös anyatejből nem szoptak, s meghaltak, azokat az angyal teszi az Istennek a jobbja felől, s azokat, akik szoptak a bűnös anyatejből, azokat egy angyal elragadja, s keresztül tartja egy lángon. Egyik angyal adja a másiknak, s teszi a Jóistennek a balja felől. Akkor azokból lesznek az angyalok” (Bosnyák 1982: 70). A jobb és bal fogalmának a kulturális antropológiában is igen nagy irodalma van (Needham (ed.): 1973, Veres 1975: 83–92, Ivanov 1984: 48–66).

⁵⁶ A zsidó hitvilágban az isteni jelenlét négy angyala közül Miháél arkangyal a dicsőség trónjának jobb oldalán, a földön pedig ennek megfelelően az alvó emberek jobbján, Gabriel Isten balján és az alvók bal oldalán, Ráfael a dicsőség trónja és az emberek háta mögött áll. Uriél pedig a másik három arkangyallal együtt veszi körül a Dicsőség Trónját, ahol Isten és az emberek előtt foglal helyet (Unterman 1999: 76). Több példát hoz más népektől Ivanov (1984: 56).

⁵⁷ A kínai konfucianizmusban, illetve az ősi kínai kultúrában a „jobb” pozitív szemantikája és a „bal” negatív jelentéssel bírt, különböző okok miatt a későbbi időkben felcserélődött.

⁵⁸ „Jézusom előttem, Boldogságos szép Szűz Mária édesanyám mellettem. Két karomon két karangyal, Egyik őriz, másik vigyáz, A harmadik fejem felett lelkemet várja. Szűz szent keresztet, Őrizzétek az én házam táját Éjfél előtt, éjfél után” (Erdélyi 1999: 890). Eltérést csupán az égi hierarchia mutat a szolgáló szellemek elhelyezkedésében.

„Három angyal fejem felett.” Az angyalok és a hármasság kérdése

A fej és a test egyes részeinek angyalok általi megszállását bemutató példánkban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a hármasság is kitüntetett szimbolikus jelentőséggel bír az archaikus imákban.⁵⁹ Felvetődik az a kérdés, vajon mi ihlette az angyalok hármasságát? A Biblia hatására felmerül az Ábrahámot meglátogató három angyal története, de a Szentháromság jelképe is szerfelett archaikusnak tűnik. Ennek nyomán kutathatunk válaszórt a népköltészet,⁶⁰ néphit kereszténység előtti időkhöz visszanyúló számszimbolikájában, amely bizonyos mértékben összhangban áll az egykori ősi hébereknél idevágó nézetével is, melynek továbbfejlesztett változata az alaposan kidolgozott kabbalában követhető nyomon. Mivel ezekről röviden szólhattunk, leszögezzük, hogy a három az egyik legrelevánsabb szakrális számnak számít – „Omne tritum perfectum” tartja a latin közmondás –, áthágja az egyes kultúrkörök határait, univerzális igazságot hordoz. Gyakran használatos szuperlatívuszként, azonfelül a mitopoétikus makrokozmosz és a társadalmi szervezet konstansa is (vö. Tokarjev 1988: 234). A teljességet, a totalitást, a fizikai stabilitást, a világ archaikus hármasság osztozottságát (alsó–középső–felső) szimbolizálja a kereszténység előtti számán modellben is, és a világmindenség rétegeinek ősi trinitásával szokták összefüggésbe hozni (Bibó 2006). A test–lélek–szellem hármassága szerkezeti elve egyszerűségéből következően bármilyen fogalmi hármasságot jelölhet. Gondoljunk például a vallásokban megmutatkozó hármasságokra (szentháromságok, a három isteni erény: hit–remény–szeretet, háromfejű istenek stb.), melyeket a katolicizmus az istenségek hármasságai vagy a természetben található hármasság utánpótlásának tart, és nem fogadja el a lét dialektikus magyarázatát, amely a német idealista filozófiában jelentkezett, mely dialektika már a hármasság misztériumából kiinduló filozófiai eszmefuttatás volt. A három szimbolikája ugyanakkor az időbeli teljesség manifesztálódása is.⁶¹ Az archaikus imák és a népi ponyvák többnyire három angyalról tesznek említést a test megszállása kapcsán, míg az angyalok négyese – egy példa kivételével, amikor a mellett szállják meg (Erdélyi 1999: 932) – mindig a sarokpontok körül teljesít szolgálatot. Az angyalok hármasság csoportjával összefügg a három arkangyal alakja. Az imák Mihályt és Gábrielt, nagy ritkán pedig Ráfáelt nevezik meg nevük alapján, különben arkangyalként⁶² emlegetik őket, aminek köze lehet az angyalok néven nézésétől való félelemhez

⁵⁹ „Fejem fölött három angyal, Azok őriznek, Egy őriz éjfélig, Másik virrattyig, Jézus Krisztus mindéltig” (Erdélyi 1999: 251, 56. ima) Lásd még a 62. jegyzet példáját.

⁶⁰ A korai őskultúráktól végigvezethető szent számként való tisztelete. A népköltészetben mágikus erővel bír (a mesékben, közmondásokban, ráolvasásokban, archaikus imákban).

⁶¹ „Misztériuma abban rejlik, hogy visszatér az egységhez, amely azonban többé nem tagolatlan, mint az ősi Egy, hanem magában foglalja a dualitást, amelyet ural, s amelyen túllép” (Pál–Újvári 2001). A mítoszokban, a népköltészetben (mesékben, archaikus imákban, ráolvasásokban, közmondásokban), a néphitben (mégpedig a mágikus cselekvések végrehajtásakor), és a népi gyógyászatban (egy eljárás háromszori ismétlése kapcsán) emlegetett alapszám. Erről még Tokarjev 1988: 234.

⁶² Egy nőgrádmegyéri ima gyönyörű képműben összegzi a három arkangyal helyét, küldetésük célját és idejét: „Paradicsomkertbe három cédrusfa, Alatta őrködik Ádám atyánk és Éva, Ki a Paradicsomkertet alkotta. Azon ült három főangyalka, Ki éjjel-nappal a hársfát tartotta. Egyik volt Gábiel, A másik Ráfáel. A harmadik Szent Mihály főangyal. Gábiel őrködik fölöttem hajnalig, Az Úrangyala imáig. Ráfáel főangyal estelig, Az esti imáimig. Szent Mihály főangyal őrködik halálom órájáig” (Erdélyi 1999: 169, 22. ima).

is, mely mögött a 745-ben megtartott lateráni zsinat azon dogmatikai kinyilatkoztatása húzódhat meg, amely kategorikusan kijelentette: pusztán Mihály, Gábrriel és Ráfael angyal neve létezhet a keresztény ember számára.⁶³

Az angyalok hármásának megsokszorozásával ($3+3+3=6+3=9+3=12$) vagy a három és négy összeadásával (a héttel),⁶⁴ illetve szorzatával (3×4), a tizenkettővel érhető el a leg-tökéletesebb védelem. Annál is inkább, mivel ez az összefonódás azt szimbolizálja, hogy a feminin négy egyesül a maskulin hármassal, amely létrehozta a szent egységet, a makrokozmoszt és a mikrokozmoszt egyaránt, többek között az emberi világot. A hadrendbe állított, duális párba rendezett tizenkét angyal⁶⁵ szimbolikusan tehát már a teljességet, a test és a lélek totális megőrzését szolgálja, miképpen ezt egy somogyi faluban, pontosabban Attalán gyűjtött ima részlete megmutatja:

„Három angyal fejem fölött,
Egyik őriz, másik vigyáz,
Harmadik a bűnös lelkemet várja,
Tizenkét angyal velem van,
Kettő lábamnál,
Kettő fejemnél,
Kettő jobbrul,
Kettő balrul,
Kettő, aki betakar,
Kettő, aki bevezet a Paradicsomkertbe.” (Erdélyi 1999: 192–193, 32. ima)

⁶³ Krauss 2005: 76. A három angyal motívuma összefügg a halál és az álom azonosításával is, főként „Az én lefekszem én ágyamba” típusba tartozó imádságokban: „En lefekszek én ágyamba, Mint Úrjézus koporsóba, Három angyal az ágyamnál, (variáció: *Három angyal fejem felett*) Egyik vigyáz, Másik a szemem zárja, Harmagyk a lelköm várja” (Erdélyi 1999: 380, 108. ima). Ebben a példában a test, a lélek és a szellem mint a keresztény misztika egységes hármassága is megmutatkozik (Takács 2011: 28). Időnként a három angyal feladatait, az őrzés időpontját is megjelölik, mint már utaltunk erre a három arkangyallal összefüggésben: „Három angyal őrzetébe, egyik éjfélig, másik hajnalig, Harmadik világos viratig” (Erdélyi 1999: 424, 123). Főként gyergyói, gyimesi, háromszéki imákban fordul elő az a kérelem, amikor az imádkozó Jézust, Máriát kéri, hogy „adjon mellénk három angyalt” (Erdélyi 1999: 970, 288. ima).

⁶⁴ A három és a négy angyal együttese jelentheti a hét arkangyalt is. A hetes szám „mélyen kabbalisztikus szám” (pl. Saramago *Káin* című regényében 2013: 152), a kereszténységben pl. a teremtés, illetve Isten száma. A hét és annak többszöröse nagyon gyakori a ráolvasásokban és az archaikus imákban is (Krisztus hét szava, hét mélységes sebe, hét csepp vére; Mária hét fájdalma; hét bűn, hét búcsú, hét sing olvasó - kereszt, stb): „Hét csöpp véri elcsöppent, Hét angyal fölvette, Áriomba bevitte, Ott az Isten azt monta: Ki ezt az imáccságot elmongya reggel és este, Hét bűne megbocsáttatik” (Erdélyi 1999: 410, 118. ima). Egy klézsei ráolvasásban: „Szem meglátta, szű megszerette, hét angyal megvigasztalja” (Bosnyák 1973: 292). A legújabb pszichológiai kutatások azt igazolták, hogy az operatív memória egyszerre hozzávetőleg hét jelenséget tud percipiálni, pontosabban 7 ± 2 . Nem véletlen, hogy az úgynevezett kiscsoport hozzávetőleg tíz főből szokott állni, amelyben egy személy számít vezetőnek, például Jézus, a mester és a tizenkét tanítványa. Ez lényegében megfelel annak az elméletnek, hogy a populáció egy tizede számít kreatívnek. Ez utóbbit részletesen elemezte Veres Péter (2007: 321–339).

⁶⁵ A 12 egyetemes harmóniát, stabilitást, egyensúlyt szimbolizál. A tizenkettő szerepeltetése a térre, a térbeli viszonyokra, műveletekre vonatkozik (Bibó 2006). Közbevetőleg megjegyezzük, hogy az idő három síkjának és a tér négy égtájának szorzatából jön létre a tizenkettő, a világmindenség jele, ebből következik a tizenhárom szám negatív értelmezése, mint éles határvonal.

Összegzés

Mint láthattuk, az archaikus imádságok olyan mitikus–kozmogonikus világot tárnak elénk, melyben döntő szerep hárul az archaikus duális szimbolikus osztályozási rendszernek, valamint a szakrális jelenségek polárisan szembeállított szimbólumsorokkal való ábrázolásának, amely a mitopoétikus világmodell, világkép ősi és univerzális rendező elve. A most számbavett imamotívumok szürreális képekben, igen koncentráltan és konzekvens módon tükrözik a mitikus–kozmogonikus modellfelfogás leglényegesebb elemeit. Ez a konstansnak mondható dichotomikus oppozíciós szemiotikai rendszerre épülő sajátos szerveződésű világkép az emberi globális gondolkodási mód duális sémára visszavezethető univerzális leképezését szemlélteti, melyet a monoteisztikus vallások – így a kereszténység is – híven megőriztek.⁶⁶

Irodalom

ABRAHAMSSON, H.

1951 *The origin of death. Studies in African Mythology*. (Studia Ethnographica Upsaliensia, III) Uppsala

AFANASZJEVA, G.

1992 *Nganaszankaja mifologia I–II*. Moszkva

BALÁZS Lajos

2001 A haldokló megkerítés. A lélekmentés pogány és keresztény rítusa Csíkszentdomokoson. In: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Tanulmányok a transzcendensről II*. Balassi Kiadó, Budapest, 261–268.

BÁLINT Sándor

1989 *Karácsony, húsvét pünkösöd*. Szent István Társulat, Budapest

BERZE NAGY János

1910 Babonák, babonás alakok és szokások Besenyőteleken. *Ethnographia* XXI. 24–30.

BIBÓ István

2006 A számok alapjelentése és a gondolkodás alapformáinak története. *Ponticulus Hungaricus* X. 1. <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/bibo.htm> (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)

BOLDOGKŐI Zsolt

2013 *A szabad elme illúziója. Válogatott írások a gének hatalmáról*. Kulcslyuk, Budapest

BORGES, J. L.

1995 Az angyalok története. *Nagyvilág* XLI. (9) 589–590.

1967 *Képzelt lények könyve*. <http://www.tar.hu/vt6605/read/konyv/borges/index.htm>.

⁶⁶ Erről kimerítően értekezett V. N. Csernyecov tanítványa, Veres Péter (1976: 348–358).

BOURDIEU, P.

1973 The berber House. In: Douglas, Mary (ed.): *Rules and Meanings*. Penguin, Harmondsworth, 98–110.

BOSNYÁK Sándor

1973 A moldvai csángók népi orvoslása. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70. 279–298.

1977 *A bukovinai magyarok hitvilága I. Világkép, mitikus alakok, jeles napok, álmofejtés.* (Folklor Archívum, 6.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

1980 *A moldvai magyarok hitvilága.* (Folklor Archívum, 12.) MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

1982 *A gyimesvölgyi magyarok hitvilága.* (Folklor Archívum, 14.) MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

1984 *A bukovinai magyarok hitvilága II. Orvoslás a születéstől a halálig, történelmi emlékek.* (Folklor Archívum, 16.) MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

2001 *Magyar Biblia. A világ teremtése, az özönvíz, Jézus élete s a világ vége népünk szájhagyományában.* Európai Folklor Intézet–L’Harmattan, Budapest

CORRAIN, C. – ZAMPINI, P.

1972 *Elementi precristiani e paleocristiani in alcune orazioni popolari diffuse nella pianura padanoveneta.* (Estratto da „Ravennatonsia”, III.) Badia di Santa Maria del Monte, Cesena

CSERNYECOV, V. N.

1939 Fraternalno ustrojstvo obsko-jugorskogo obsesztva. *Sovetskaja Ethnografia* 2. 20–42.

1949 *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez.* Népismereti Könyvtár, Budapest

DACZÓ Árpád

2003 *Hosszú utak megszomorodának. Archaikus népi imádságok, ráolvasók, szentes énekek Erdélyből és Moldvából.* Magyar Napló, Budapest

DAHNHARDT, O.

1907 *Natursagen* 1. Teubner, Leibzig–Berlin.

DANIÉLOU, J.

1997 *Az angyalok és küldetésük az egyházatyák szerint.* Jel Kiadó, Budapest

DEÁK Éva

2012 The Colorful Court of Gabriel Bethlen and Catherine of Brandenburg. In: Feeser, A. – Goggin, M. D. – Tobin, B. F. (ed.): *The Materiality of Color. The Production, Circulation, and Application of Dyes and Pigments 1400–1800.* Ashgate, Burlington, 199–216.

DEIMEL, A.

1914 *Pantheon Babylonicum.* Roma

DELITZSCH, F.

1914 *Sumerisches Glossar.* Leipzig

DENETT, R. E.

1906 *At the Back of the Black Man’s Mind. Notes on the Kingly Office in West Africa.* Macmillan, London

DIÓS István

1993–1998 *Magyar Katolikus Lexikon I–IV*. Szent István Társulat, Budapest. <http://lexikon.katolikus.hu>

DIÓSZEGI Vilmos

1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest

DOLGIH, Borisz Oszipovics

1976 *Mifologicseszkaja szkazki i isztoricseszkije predanyija nganaszanov*. Nauka, Moszkva

DRAGOMANOV, M. P.

1961 *Notes on the Slavic Religio-Ethnic Legends: The dualistic creation of the World*. (Russian and East European Series, 23.) Indiana University Publications, Bloomington

DURKHEIM, É. – MAUSS, M.

2003 *A vallási élet elemi formái: a totemisztikus rendszer Ausztráliában*. L' Harmattan, Budapest

1978 Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához. In: Durkheim, É.: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 253–334.

DUMÉZIL, G. E. R.

1986 *Mítosz és eposz. Tanulmányok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest

DYEKISS Virág

2009 A zsákmányolás tematikájának megjelenése a nganaszán szöveges folklórban. In: Molnár Gergely (szerk.): *TiszTázások. Hallgatói tanulmányok Szilágyi Miklós 70. születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest, 39–54.

2013 *Szem, haj, énekszó. Lélekképzetek a szibériai nganaszánok hitvilágában*. Kézirat ELIADE, M.

1957 *Schamanismus und archaische Ekstasetechnik*. Rascher Verlag, Zürich–Stuttgart. [Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase. Paris, 1951.]

1987 *A szent és a profán. A vallási lényegéről*. Európa Könyvkiadó, Budapest

ELŐD István

1978 *Katolikus dogmatika*. Szent István Társulat, Budapest, www.zarandok.hu (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)

ERDÉLYI Zsuzsanna

1999 *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Harmadik, bővített kiadás. Kalligram Kiadó, Pozsony

1988 Archaikus népi imádságok. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz V. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 692–742.

FARKAS János László

1993 „Buda, regény”. *Holmi* 12. 1735–1751.

FIRTH, R.

1973 Food Symbolism in a Pre-Industrial Society. In: *Symbols, Public and Private*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 243–261.

FETTICH Nándor

1971 Vallásos jellegű varázs-szövegek a magyar néphitben. *Ethnographia* LXXXII. (1) 44–69.

1998 *A qumráni szövegek magyarul.* (Bevezette, fordította, a jegyzeteket készítette Fröhlich

Ida) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

GOURHAN, L.

1985 *Az őstörténet kultuszai.* Athenaeum, Budapest

GRACSOVA, G. N.

1983 *Tradicionnoje mirovoznjenje ohotnyikov Tajmira.* Nauka, Leningrad

GUNDA Béla

1958 Magyar népszokások a Zobor–vidéken. *Ethnographia* LXIX. (1) 151–155.

1961 A társadalmi szervezet. a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* XVII. (1–4) 247–268.

GUREVICS, A. J.

1974 *A középkori ember világképe.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest

HALÁSZ Péter

2005 *A moldvai csángó magyarok hiedelmei.* General Press Kiadó, Budapest

HARANGOZÓ Imre

2012 *Anyám, anyám, szép Szűz Máryám. Régi imádságok, ráolvasások a gyimesi és moldvai magyarok hagyományából.* Lükő Gábor előszavával. II. bővített, átdolgozott kiadás. Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós

HOCKART, A. M.

1933 Winnebago Dichotomy. *Man* 33.

HOLMÉR–HARVA, U.

1927 *The Mythology of All Races 4. Finno-Ugric Siberian.* AIA, Marsall Co., Boston

HORVÁTH Pál

é. n. *Vallástörténet.* www.fil.hu/uniworld/vt/valltort/index.htm (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)

HUIZINGA, J.

1982 *A középkor alkonya.* Helikon Kiadó, Budapest

IANCU Laura

2013 *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat.* L'Harmattan Kiadó, Budapest

ILYÉS András

1743 *Keresztényi életnek példája avagy tüköre, az-az A' szentek élete, melyet... / olasz autorok könyveiből... olasz nyelven rövid sommába foglalt... és ... magyar nyelven meg-magyarázott... és rendszeren öt részre osztott, azután... deák nyelvel megajándékozott* Illyés András. - *Most pedig megjobbitással negyedszer is magyarul ki-nyomtattatott, és megtöbbitetett Nepomuki Szent János életével.* Nagy-Szombat <http://fulltext.lib.unideb.hu/book.cgi?lf=ilyles.lst>

IVANOV, V. V.

1984 A kettős szimbolikus osztályozásról. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Nyelv, mítosz, kultúra.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 48–66.

1986 *Páros és páratlan.* Kozmosz Könyvek, Budapest

- 1999 Interju o semiotike, o jazikah mozga i ob istorii idej. *Acta Commentationes Universitatis Tartuensis* 269.
- IVANOV, V. V. – TOPOROV, V. N.
1963 *K rekonstrukcii praszlavjanszkovo tyekszta*. (V-ij Mezsdunarodnij szjezd szlavisztov) Szófia
- HOPPÁL Mihály (szerk.)
1980 *A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- KODÁLY Zoltán
1909 Zoborvidéki népszokások. Második közlemény. Szentiváni énekek I. *Ethnographia* XX. (2) 116–121.
- KOLTAY Kornélia
2011 Angyalok az Ószövetségben. In: Xeravits Géza – Tamási Balázs – Szabó Xavér (szerk.): *Angyalok az ókortól Szent Tamásig*. Sapientia Főiskola–L’Harmattan Kiadó, Budapest
- KOROTAJEV, A. – HALTURINA, D.
2010 *Mify i geny*. Moszkva.
- KÜRTI László
2007 Szörnyek, emberfajok és a tudomány változása. In: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Tanulmányok a transzcendensről V*. Balassi Kiadó, Budapest, 49–80.
- KRAUSS, H.
2005 *Az angyalok. Hagyomány és értelmezés*. Corvina Kiadó, Budapest
- KRAUS, N.
2000 *Dávid Zsoltárai II*. (Ősi Forrás, 9.) Göncöl Kiadó, Budapest
- LABANAUSKAS, K. (szerk.)
1992 *Folklor narodov Tajmira* 3. Nganaszanszkij folklor. Dugyinka
2001 *Nya gyürimi tuobtugujsza*. Nganaszanszkaja folklorijaja hresztomatija. Dugyinka
- LÉVI-STRAUSS, C.
1964 *Mythologiques I. Le Cru et le Cuit*. Plon, Paris
2001 *Strukturális antropológia I–II*. Osiris Kiadó, Budapest
- McGUIRE, B. P.
2005 *Jean Gerson and the Last Medieval Reformation*. University Park–The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania
- MELETYINSZKIJ, J.
1985 *A mítosz poétikája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- NAPOLSKIH, V. V.
1990 *Drevnyejsie finno-ugorszkie mifi o vozniknavenii zemli*. Mirovoztrenie finnogoskih narodov, Moszkva
- NEEDHAM, R. (eds.)
1973 *Right and left; essays on dual symbolic classification*. University of Chicago Press, Chicago–London

NAGY Ilona

2012 Angyalok munkában. Modern csoda-elbeszélések. In: Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 807–826.

OKLADNYIKOV, A. P. (szerk.)

1975 *Isztorija Szibiri I*. Moszkva

PAIS Dezső

1975 *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest

PAULSON, I.

1958 *Die primitive Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Eine religions ethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung*. The Ethnographical Museum of Sweden, Stockholm. (Fordította Diószegi Vilmos. MTA Néprajzi Kutató Csoport Könyvtára Do-64/1977.)

PÁL József – ÚJVÁRI Edit

2001 *Szimbólumtár*. Balassi Kiadó, Budapest <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szimbolumtar/ch02.html> (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)

PLEȘU, A.

2007 *Angyalok*. Koinónia Könyvkiadó, Kolozsvár

PÓCS Éva

1977 Angyal. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 102–103.

1985 *Magyar ráolvasások I*. MTA Könyvtára, Budapest

1986 *Magyar ráolvasások II*. MTA Könyvtár, Budapest

2001 Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: Uő (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről II*. Balassi Kiadó, Budapest

2002 *Tér és idő a néphitben*. L'Harmattan Kiadó, Budapest <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/pocs.html>

2006 *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Sors, bábák, boszorkányok. Archaikus sorsképzetek Közép- és Kelet-Európa hiedelemrendszereiben*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-nephit-kozep/ch05.html> (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)

2010 *Néphit és népi vallás a legújabb korban*. OTKA Munkabeszámoló <http://real.mtak.hu/2343/> (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)

2012 *Hiedelemszövegek*. Balassi Kiadó, Budapest

PONGRÁCZ Eszter

1801 *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevedett, drága kövekkel kirakott Arany korona imádságos könyv*. Pest

RUSSEL, D.

1964 *The Method and Message of Jewish Apocalyptic. The Old Testament Library*. Westminster Press, Philadelphia

RÓHEIM Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Athenaeum, Budapest

ROOTH, A. B.

1962 *The Raven and the Carcass. An Investigation of a Motif in the Deluge Myth in Europe, Asia and North America*. (FF Communications, 186.) Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

ROSKOVANY Ágoston

1861 *Coelibatus, et Breviarium: duo gravissima clericorum officia, e monumentis omnium seculorum demonstrata*. Nitrae

SOMFAI KARA Dávid

2013 *Dél- és Kelet-Szibériai vallási hagyományok*. (kézirat)

SCHÜTZ Antal

1937 *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere I*. Harmadik kiadás. Szent István Társulat, Budapest

SZENDI Gábor

2008 *Isten az agyban*. Jaffa Kiadó, Budapest

SZENDREY Ákos

1946 A magyar lélekhit. *Ethnographia* LVII. (1–4) 34–46.

SZENDREY Zsigmond

1934 Népszokásaink lélektani alapjai. *Ethnographia* XLV. (1–2) 3–19.

SZIMCSENKO, Ju. B.

1996 *Tradicionnŭje verovanyija nganaszan* 1. Insztyitut Etnologii i Antropologii RAN: Moszkva

1985 *Worterverzeichnis der nganasanischen Sprache*. Berlin.

SZULOVSKY János

2013 *Lehet-e a szellemi néprajznak keresztény tudományos megközelítése?* Vitaindító előadás http://neprajzitorsasag.hu/doc/szulovszky_lehet_e_2013_08_01.pdf

TAKÁCS György

2011 Arra mennek az angyalok. Angyali alakok, csoportok és rendek a régi Csíkszék archaikus népi imádságaiban. *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (1) 11–41. <http://eda.eme.ro/handle/10598/26046>

TÁNCZOS Vilmos

1995 *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*. Pro-Print, Csíkszereda

1999 *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük*. Pro-Print, Csíkszereda

2000 *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei*. Pro-Print, Csíkszereda

2008 „Ezer level ezer angyal közepibe”. Angyalok a csángó folklórban. In: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók és szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről*. Balassi Kiadó, Budapest, 147–180.

TARKÓ Mihály

2004 *Az angyalok, mint Istent szolgáló szellemek a teremtésben és üdvösségünk történetében.* <http://hungary.orthodoxia.org/konyvtar/egyhazi-megyei-kiadvany/magyar-ortodoxia-9/> (Utolsó letöltés: 2013. november 13.)

é. n. *A Szent Kereszt felmagasztalása.* <http://hungary.orthodoxia.org/konyvtar/teologia/tarko-mihaly-a-szent-kereszt-> (Utolsó letöltés: 2013. november 13.)

TISCENDORF, C.

1876 *Evangelia Apocrypha.* Leipzig.

<http://archive.org/stream/evangeliaapocryootiscgoog#page/n6/mode/2up> (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)

TOKARJEV, Sz. A.

1988 *Mitológiai enciklopédia I –II.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest

TOPOROV, V. N.

1974 On the Typological Similarity of Mythological Structures among the Ket and Neighbouring Peoples. *Semiotica* X. (1) 19–42.

TÓTH G. Péter

2001 A lator teste és a lator test. *Korall Ősz–Tél*, 141–162.

VANYÓ László (szerk.)

1983 *Az ókeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században).* (Ókeresztény írók, 5.) Összeállította, a szövegeket fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Erdő Péter. Szent István Társulat, Budapest

1983 *A kappadókiai atyák.* (Ókeresztény írók, 6.) Szent István Társulat, Budapest

1988 *Az apostoli atyák.* Szent István Társulat, Budapest

1988 *Az ókeresztény művészet szimbólumai.* Szent István Társulat, Budapest

2000 *Az ókeresztény egyház irodalma I–II.* Jel Kiadó, Budapest

VERES Péter

1975 Jobb: bal: férfi: nő. In: Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 83–92.

1976 Duális osztályozó rendszerek. *Ethnographia* LXXXVII. (3) 348–358.

1996 A honfoglaló magyarok temetkezési szokásainak problematikája. In memoriam Dienes István (1929–1995). In: Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórijából.* MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 53–66.

2007 A kreativitás aránya és Zipf-eloszlásának jellege a populációban. *Társadalomkutatás* 25. (3) 321–339.

2010 *Mérföldkövek a magyar őstörténetben. A történeti néprajztudomány legújabb, interdiszciplináris eredményei a magyar népnév kialakulásával, az ősmagyarok lovasnomadizálásával, közép-ázsiai és kaukázusi kapcsolataival, valamint a honfoglalás előzményeivel összefüggésben.* Napkút Kiadó–Cédrus Művészeti Alapítvány, Budapest

- 2010 Újabb adatok a magyar népnév eredetéhez és történelmi mitologikus hátteréhez a néprajzkutatás szemszögéből. In: Bali János – Báti Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde Aurum–Inde Vinum–Inde Salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. MTA Néprajzi Kutatóintézete–ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke, Budapest, 539–559.
- 2012 Az ősmagyarok szerepe a lovasnomád ökotípus felfedezésében a legújabb interdiszciplináris adatok fényében. In: Czövek Judit – Dyekiss Virág – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest, 355–390.
- VILLEMS, R. – ADOJAAN, M. – KIVISILD, T. – METSPALU, E. – PARIK, J.
1998 Reconstruction of maternal lineages Finno-Ugric speaking people and some remarks on their paternal inheritance. In: Kyöslí, J. – Kalevi, W. (eds.): *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia* 1. Societas Historiae Fenno-Ugricae, Turku, 180–200.
- UNTERMAN, A.
1999 *Zsidó hagyományok lexikona*. Helikon Kiadó, Budapest
- VORAGINE, J. de
[1991] *Legenda Aurea*. Helikon Kiadó, Budapest
- ZOLOTARJOV, A. M.
1980 Társadalomszervezet és dualisztikus teremtmítoszok Szibériában. In: Hoppál Mihály (szerk.): *A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 29–59.